

З М І С Т

Передмова	5
Розділ 1. Сім'я та суспільні трансформації	9
1.1. Трохи спогадів	9
1.2. Про глобалізацію суспільних відносин і невтішну статистику ..	17
1.3. Вікові кризи і сімейні відносини	22
1.4. Дошлюбний період – післяшлюбний період	26
1.5. Батьки і діти	33
1.6. Діти і батьки	42
Розділ 2. Про любов і шлюб	53
2.1. Історико-психологічні уявлення про любов і шлюб	53
2.2. Етнопсихологічні уявлення про шлюб в Україні	65
Розділ 3. Типологія сімей та їх функції	72
3.1. Типові історичні наукові уявлення про психологію сім'ї	72
3.2. Соціально-психологічна сутність сім'ї (типи, тенденції розвитку)	76
3.3. Функції сім'ї	85
<i>Додаток А.</i> Типологія сімей	91
<i>Додаток Б.</i> Класифікація сімей	92
<i>Додаток В.</i> Класифікація сімей	94
<i>Додаток Г.</i> Сучасні форми сім'ї	95
Розділ 4. Спілкування в сім'ї	97
4.1. Різноманіття подружнього спілкування	97
4.2. Про загрози для подружнього спілкування	112
4.3. Азбука батьківського спілкування	126
Розділ 5. Сімейні конфлікти	135
5.1. Сім'я і міжособистісні конфлікти	135
5.2. Конфлікти батьків і дітей	156
5.3. Профілактика подолання конфліктів між подружжям	162
5.4. Про всім відому підліткову конфліктність, або як стати щасливішим	167
<i>Додаток А.</i> Поради молодому подружжю (Р.М. Грановська)	179
<i>Додаток Б.</i> Весілля (ювілейні дати)	181

Розділ 6. Статеворольові уявлення дітей дошкільного віку	183
6.1. Особливості сімейної статевої соціалізації дітей	183
6.2. Психокорекція неадекватних статево-рольових уявлень у дітей дошкільного віку	193
Розділ 7. Психологічна допомога сім'ї	204
7.1. Консультативна допомога сім'ї і сімейна психотерапія	204
7.2. Психологічна допомога дітям розлучених батьків	211
7.3. Психологічна допомога помираючим членам сім'ї та їх ближнім	219
7.4. Психологічна допомога батькам підлітків	228
7.5. Сімейно обумовлені негативні почуття. Почуття провини в сімейних відносинах	241
7.6. Насилля в сім'ї: між ненавистю і провиною	251
7.7. Вправи на відновлення комунікації в сім'ї	255
Післямова	273
Додатки	275
<i>Додаток А. Кількість шлюбів в Україні у 2004–2006 рр. ....</i>	<i>275</i>
<i>Шлюбний бум липня-вересня 2008 року .....</i>	<i>275</i>
<i>Додаток Б. Кількість шлюбів та розлучень в Україні в 1989, 1996–2007 рр. ....</i>	<i>276</i>
<i>Додаток В. Про узгодження рішення про вступ у шлюб з батьками .....</i>	<i>276</i>
<i>Додаток Г. Про важливість функцій життєдіяльності сім'ї у 1996 та 2003 роках .....</i>	<i>277</i>
<i>Додаток Д. Теми, обговорювані молодими людьми до одруження, % .....</i>	<i>277</i>
<i>Додаток Е. Характеристики жінок, з якими хочуть спілкуватися, і якості, бажані для майбутньої дружини .....</i>	<i>278</i>
<i>Додаток Ж. Характеристики юнаків, з якими хочуть спілкуватися, а також якості, бажані для майбутнього чоловіка .....</i>	<i>279</i>
<i>Додаток З. Кількість народжених дітей на 1000 жінок відповідного віку .....</i>	<i>280</i>
<i>Додаток И. Готовності до шлюбу .....</i>	<i>281</i>

ПЕРЕДМОВА

Немає місця, кращого за рідний дім.

Цицерон (106–43 до н.е.)

У всі часи сім'я була консервативною малою групою, яка ніколи поспішно не реагувала на різноманітні впливи навколишнього середовища, а прагнула цілісно їх осмислити та прийняти виважене рішення, яке б відповідало її інтересам. Внутрішня організація сім'ї зумовлена домовленістю її засновників – подружжям, яке в сімейних відносинах має культивувати турботу одне про одного, піклування, зрештою, зберігати, продовжувати, формувати нові родинні традиції, тобто мета спільного проживання уже наперед визначається подружжям під впливом старших родичів, інших референтних осіб, а згодом – усіма членами сім'ї, зокрема дітьми.

Сім'я – це місце та умова постійної реалізації власного досвіду, знань, без яких неможлива наступність поколінь і, як наслідок, гармонічне існування й розвиток людської спільноти. Сім'я зіштовхується з унікальними ситуаціями, труднощами й суперечностями, що виникають, як правило, в обмеженому життєвому просторі, стійкий первинний вплив якого на підростаючу особистість історично визначався певною замкнутістю, географічною близькістю родичів, відсутністю в сім'ї міграційних процесів, які б негативно впливали на рівень родинного інтимно-особистісного спілкування. Певна соціальна ізоляваність сім'ї як групи, з одного боку, посилювала її родинні традиції, дисциплінованість, відповідальність, з іншого – обмежувала адміністративне, педагогічне та інші втручання до неї, навіть у випадках внутрішньої односторонньої або взаємної жорстокості.

Психологія сім'ї почала кардинально змінюватися в царській Росії ще з середини XIX ст., коли її громадяни (як правило, селяни) через соціально-економічні чинники (бідність, можливість освоєння нових територій для господарювання тощо) у пошуках кращої долі почали активно виїжджати за кордон або шукати

більш сприятливе місце для проживання в межах імперії. Так виникла перша хвиля масової руйнації родинності, сімейних традицій. Додаткового несприятливого впливу сімейні відносини зазнали в часи лихоліть Першої світової війни, революцій, громадянської війни, коли від холоду, голоду загинуло вчетверо більше людей, ніж від кулі та шаблі, що спричинило формування масової, часто некерованої, спільноти фізичних сиріт, значне послаблення, а то й втрату родинних зв'язків між уцілілими членами родини. До того ж величезні людські жертви через Голодомор 1932–1933-х років серед селян, які завжди в Україні були опорою держави, масове примусове переселення громадян (знову-таки здебільшого селян) продовжили руйнацію родинних зв'язків.

Останніми глобальними чинниками соціального впливу, які настільки змінили традиційні суспільні уявлення про сім'ю, що в післявоєнний час, особливо з 1960-х років, вона стала предметом уважного вивчення психологів, педагогів, а згодом – соціологів, стали величезні людські втрати в Другій світовій війні, масштабні процеси урбанізації, які були зумовлені необхідністю швидкої відбудови народного господарства. У сімейних відносинах чітко почали простежуватися тенденції взаємної неповаги, жорстокості, прогресування яких хоча тимчасово, але зовні ефективно стримувалося необмеженим тоді адміністративним соціальним втручанням у сім'ю, системним громадським осудом.

Із розпадом СРСР психологія сім'ї знову трансформується під впливом другої хвилі соціально-економічних негараздів (безробіття, мізерні зарплати, агресивні соціальні впливи тощо), які зумовили в її життєвому просторі домінування проблем фізичного виживання, нівелювання духовності. Як наслідок – стрімке зростання з 1990-х років «соціального дебілізму», витоки якого містяться в сім'ї. На початку XXI ст. воно безпосередньо загрожує існуванню держави, яка, проте, несе відповідальність за таку соціальну ситуацію розвитку, оскільки, займаючи, як правило, у розв'язанні сімейних навчально-виховних проблем пасивну позицію, держава фактично знівелювала роль сім'ї як своєї основної первинної групи, де формуються не лише погляди підростаючої особистості, а й дорослих, оскільки їх усіх об'єднує спільний життєвий простір. Стійкість сім'ї, що є духовним осередком, протягом зазначеного періоду істотно зменшилася через зниження в молоді відповідального ставлення до функцій сім'янина, поширення новітніх особливостей суспільних трансформацій (виїзд батьків за кордон на заробітки, неконтрольована пропаганда насильства й агресії, матеріальна й статусна суспільна поляризація громадян

тощо). Потенційні засновники сім'ї часто не тільки не претендують на глибоке пізнання навколишньої дійсності, але й ігнорують саму можливість самопізнання як важливого чинника особистісного становлення, не мають елементарних соціальних орієнтацій у міжособистісних стосунках, наприклад, не можуть згадати дат народження найближчих членів родини тощо, нівелюють особливості жіночих і чоловічих соціальних ролей.

Окрему увагу слід звернути на проблему виховання дітей як основний індикатор змісту сімейних відносин, де типовими рисами підростаючих підлітків стають жорстокість, насильство внаслідок слабкого соціального імунітету в батьків стосовно негативних зовнішніх впливів (криза в суспільстві, вплив ЗМІ тощо), вживання алкоголю, наркотиків, неефективної дії окремих соціальних інституцій, наприклад, системи освіти, правоохоронних органів. Крім того, самі батьки та представники ще більш старших поколінь (дідуся, бабусі тощо) часто є їх активними носіями та пропагандистами. Дестабілізація психології сім'ї спричинила передусім у дітей шкільного віку несприятливі особистісні утворення: «мультикове» світосприймання, «доларизацію» свідомості тощо. Водночас у сім'ях з високим рівнем психологічної сумісності, які зуміли забезпечити достатній опір негативним соціальним впливам і поки що утримують обвал буденної навчально-виховної ситуації, проблема виховання дітей, як правило, не виокремлювалася, оскільки попередньо нейтралізовувалася ситуацією загальною сімейною зайнятістю та взаємовідповідальністю, коли всі (і діти, і дорослі) мали певні постійні доручення, обов'язкове виконання яких безпосередньо впливало на добробут і соціальний статус сім'ї.

У підготовці посібника брали участь викладачі кафедри психології Глухівського державного педагогічного університету ім. Олександра Довженка: В.М. Поліщук, завідувач кафедри, доцент, кандидат психологічних наук, професор кафедри психології (передмова, розділ 1, післямова), С.О. Мисник, старший викладач (розділ 2), Г.Д. Шейко, старший викладач (розділ 3), С.А. Поліщук, доцент, кандидат психологічних наук (розділ 4), Н.М. Ільїна, доцент, кандидат психологічних наук (розділ 5), Ю.В. Рябко, старший викладач (розділ 7), Г.В. Карпенко, асистент (додатки), а також Ю.Ю. Савченко, старший викладач кафедри теорії, методик і психології дошкільної освіти КМПУ ім. Б.Д. Грінченка (розділ 6).

Автори не претендують на системне викладення матеріалу, однак, спираючись на теоретичні узагальнення, експериментальні дані, зібрані в північно-східному регіоні України (Чернігівська, Сумська, Харківська області), прагнули висвітлити різнопланові особливості

сімейних відносин. Зміст окремих розділів є дискусійним, особливо розділу 6, але ця інформація наведена, щоб продемонструвати поширені повсякденні уявлення про статеві відмінності, які є часто міфічними, аніж реальними. Автори не прагнули залишити поза увагою гострі болючі проблеми, можливо, навіть неприємної тематики (розділ 7), оскільки вони складають частину сімейних відносин.

Важливо було уникнути повчань, моралізування, всезнайства і разом з тим запросити до обговорення важливих тем, знайти оптимальні шляхи їх розв'язання.

Більшість розділів містить додатки та списки використаної й рекомендованої для опрацювання літератури, що має бути зручно читачам.

Сподіваємося, що посібник стане в пригоді всім, хто цікавиться проблемами психології сімейних відносин (науковцям, практичним психологам, батькам).

Сім'я та суспільні трансформації

Домівки нові, а заботони старі.

А.С. Грибоедов (1795–1829)

Зміст виховання завжди зумовлювався станом науки, технологій, культури, родинно-сімейними стосунками, традиціями та рівнем системи освіти. Сімейні взаємини попередньо формують основну проблематику виховання, яку офіційна навчально-виховна система прагне посилити або нейтралізувати. Аналізуючи сучасну навчально-виховну ситуацію (за умови різного, навіть полярного ставлення до радянського минулого), слід визнати, що радянська система виховання була «системою», де сім'ї, особливо з 1970–1980-х років, надавалося провідне значення. Скільки зусиль у боротьбі з різними ідеологічними «ізмами» для доведення, здавалося б, банального висновку, що сім'я є важливою ланкою навчально-виховного процесу (а школа часто виявляється просто безпорадною без неї), доклали провідні радянські учені, педагоги. Скільки здоров'я вони втратили і передчасно пішли з життя, як, наприклад, В.О. Сухомлинський. Однак завдяки їх наполегливості тріада «школа – сім'я – громадськість» стала визначальною у формуванні особистості, де ефективність шкільного й організованого суспільного впливу на неї безпосередньо залежала від стилю сімейних відносин.

1.1. Трохи спогадів

Аналізувати особливості сімейних відносин, очевидно, слід, спираючись як на власні спостереження, так і на різноманітну літературу з проблем психології сім'ї – наукову, науково-популярну. Сформуємо для себе такі завдання:

- 1) визначити особливості сучасного внутрішнього сімейного життєвого простору;
- 2) з'ясувати взаємозв'язки сім'ї та навчально-виховної реальності (сімейної та позасімейної);
- 3) охарактеризувати основні проблеми виховання дітей у сім'ї.

Згадалося власне навчання в 1980-х роках у КДПІ ім. О.М. Горького (нині – НПУ ім. М.П. Драгоманова), де викладався навчальний курс з «Психології сім'ї» (І.О. Трухін). В умовах дефіциту необхідної літератури (психологія на той час як наука не була в пошані, але водночас не було і її дискредитації, неприхованої кон'юнктури) викладачі орієнтували студентів формувати власні бібліотеки з різних галузей психологічного знання. З якою вдячністю ми згадуємо їх поради! Купували різні «цікавинки», виходячи з фінансових можливостей. Одна з книг укотре привертає увагу, оскільки читаєш її, не відриваючись, із захватом. Це «Сімейні портрети» Т. Афанасьєвої [2], де в художньо-публіцистичному стилі аналізуються обов'язки та стосунки кожного члена сім'ї, причини, що зумовили роз'єднання ще зовсім недавно близьких людей, тощо. Під час знайомства з цією роботою вражає авторський вислів, який стосувався порівняння зібраної інформації про сім'ю з публікаціями двадцятип'ятирічної давності: «...Що за жарти? Передовиця в газеті називалася «Молода сім'я», проблемна стаття «Поговорімо про жіночу гордість», нарис «Мати». «... Невже чверть віку я, наче вантажівка, що загрузла у глибокій колії, буксую на місці?» [2, 11]. Такі зауваження й стали основним мотивом створення цього розділу. Крім того, спонукають ще й власні багаторічні спостереження, які, на жаль, не додають особливого оптимізму, бо сутність психології сімейних відносин й досі можна демонструвати (і знову з праці Т. Афанасьєвої) приклад гоголівської героїні Агафії Тихонівни з комедії «Одруження»: щоб ніс одного жениха був приставлений до губів іншого, а статура була як у третього, характер – у четвертого, отоді можна було б наважитися виходити заміж (або женитися) [2, 49]. Як тут не згадати Б. Паскаля: якби ніс Клеопатри був трохи коротший, обличчя землі стало б іншим. Ми не скептики і не хочемо перетворюватися на надокучливих буркунів, які постійно чимось невдоволені, але певні, що щасливий шлюб, а отже, сприятливі для сімейного життя взаємини значною мірою залежать від збігу обставин. Можливо, тому все так складно, що не все так просто. Можливо, тому так активно обговорюється феномен «кохання» (є? немає?), щастя, бо, як відомо, дискусії про хороше життя малоімовірні. Тисячі років існує сім'я, а проблема психологічної сумісності в ній, особливо подружжя, залишається нерозв'язаною. Цілеспрямований пошук

жениха (нареченої) з будь-якою мотивацією (мрія про прекрасну принцесу чи благородного принца, розрахунок тощо), як правило, приречений на невдачу, але, якщо він все ж таки дасть свої результати, то навряд чи ця сім'я довго проіснує, бо попередньо буде збудована у світі ілюзій. Мрії часто не здійснюються, бо вже спочатку не мали реального підґрунтя для практичного здійснення, до того ж мрійник зовсім не збирався реалізовувати їх самостійно, відразу добровільно покладаючи цю функцію на омріяного принца чи принцесу, які в реальному шлюбному житті виявилися примітивними людьми і часто також сподівалися на реалізацію власних мрій. Розрахунок на високий і швидкодосяжний матеріальний сімейний і соціальний статус також не виправдався, бо перебування у світі речей втомлює, зрештою виникає звичка до стабільних майнових статків, які до того ж можуть виявитися не такими вже й масштабними, як бачилося у мріях, хоча бажаний мінімум, безумовно, є. Одному з молодят хочеться безпосереднього спілкування, до якого інша половина подружжя, володар майнових джерел, зовсім байдужа, оскільки має, як правило, інші – матеріальні, споживацькі, а не духовні – інтереси. І в результаті – повне фіаско, а за ним – розчарування щодо можливості створення омріяної сім'ї, у яку поспішаєш, де чекають і де, зрештою, сам, як правило, із задоволенням перебуваєш у ролі господаря або гостя, якщо раніше за всіх звільнився від службового клопоту. Крім того, стає сумно від даремної втрати власного життєвого часу на реалізацію ілюзій стосовно іншої особи. А коли в конфліктних ситуаціях звучать активні посилення на батьків, які до того ж активно прагнуть втручатися у справи молодшого подружжя, то тоді сім'я не має шансів для стабілізації взаємин і стрімко мчить до несприятливого фінішу – розлучення. І це настільки боляче, що до партнера виникає глибоке почуття неприязні, ворожості, навіть ненависті. Хто не чув висловів типу: «Ти мене розчарував (ла)», «Ти мене обдуриш (ла)», «Казали мені мої батьки», «Ти мою молодість украв (ла)!»?

Такі переживання ще до недавня були властиві людям, які чогось прагнули, домагалися, хоча часто не вдавалося (або не бажалося) критично осмислити рівень своїх здібностей, здатності реально оцінити здібності інших. Причини успіхів чи невдач вони шукали не лише в собі. Проте з 1990-х років в умовах зниження інтелектуального рівня розвитку молоді (і не лише молоді) спостерігається стрімка поляризація суспільства, причому тих, хто вбачає витоки власних невдач у соціальному оточенні, а причини успіхів – у собі, стає дедалі більше. Молодь часто навіть не підозрює, що той (та), кого так наполегливо шукаєш (як чоловіка, дружину), знаходиться зовсім

поруч (своєрідна «сіра мишка»), нічим особливим не вирізняючись, але ця зовнішня непомітність є показником їх внутрішньої сили, надійності, стабільності, витривалості, вибірковості в спілкуванні, сімейної відданості. Суспільно-економічні негаразди посилюють прагматичні тенденції у створенні сім'ї, яка може захистити, передусім, від побутових, матеріальних незручностей як обов'язкових джерел дискомфорту станів. З 1990-х років можна спостерігати тенденцію до посилення поверховості в дошлюбних стосунках, що виявляється, зокрема, у недостатньому прагненні до пізнання внутрішнього світу нареченого (нареченої) іншим партнером, а згодом – у сімейних відносинах, які потім супроводжується взаємною неповагою. Проте відсутність виваженості у виборі партнера, спрощені уявлення про спільне сімейне життя, коли зовнішні привабливі або романтичні атрибути (окремий будинок, квартира, можливість відпочинку тощо) стають на заваді до осмислення проблеми взаємної відповідальності, постійного виконання складних сімейних обов'язків, наявність споживацьких настроїв тощо. Усе це існувало й у минулому, тому не слід займатися критиканством і тішитися ілюзіями, що зараз усе так погано, інакше ми неодмінно протиставимо сьогодні й минуле, а майбутнє уявлятиметься винятково у чорних, непривабливих кольорах. Ідеться про тенденції у відносинах, які раніше не були типовими, наприклад: сімейні проблеми все частіше стають предметом іронічного, навіть зловтішного, обговорення серед рідного соціального оточення, що свідчить про розкол у родинних стосунках, послаблення суспільних важелів впливу, зокрема громадського осуду. Стабілізуються особистісні якості батьків, які, відзначаючись агресивністю, авторитарністю, невмінням долати сімейні життєві кризи тощо, спричиняють постійні конфліктні ситуації, у яких передусім страждають діти, зазнаючи морального, а згодом (що стало вже типовим явищем) і фізичного насильства. На фоні суспільного усвідомлення ролі загальнолюдських цінностей у реальному індивідуальному сімейному просторі жорстоке поводження з дітьми є наслідком відсутності в батьків позитивних виховних зразків, несприйняття ними дитячої індивідуальності, невміння і небажання виховувати і, зрештою, низької особистісної культури, недостатнього прагнення до самореалізації, що посилюється стійкою загальною суспільною тенденцією деінтелектуалізації.

Доходимо висновку, що, хоча з часу видання «Сімейних портретів» минуло майже 25 років, формальна тематика сучасних сімейних проблем залишається незмінною. Справляється таке враження, що історичний час зупинився, а численні наукові дослідження,